

Poljska

Adam Krceminski

Želeo bih da u četiri tačke skiciram poljske „konflikte“ sa istorijskim sećanjem s jedne, i sa promenama poljskog razumevanja istorije, s druge strane.

1. Drugi svetski rat je *prevashodni* osnivački mit Poljske u drugoj polovini 20. veka.

2. Oblici sećanja su rezultat osećanja sopstvene vrednosti i tražanja za identitetom, što ima mnogo više veze sa sadašnjošću, nego sa prošlošću. Kultura sećanja je pri tom – na šta je ovde već više puta ukazano – neka vrsta sekularnog oblika religiozne kulture.

3. Najproduktivniji oblik sećanja je – kako bih ja to želeo da izrazim – dijaloško sećanje sebe. Pred pozadinom Drugog svet-skog rata, primeri poljsko-nemačkih, poljsko-jevrejskih, poljsko-ruskih odnosa pokazuju da je kultura sećanja s jedne strane rezultat državne spoljne politike i njenih promena, a s druge takođe i posledica „dijaloga iznutra“, društvenog susreta sa susedima.

4. Postavlja se pitanje modela budućnosti sećanja, pri čemu je meni stalo do relativizacije starinskih mitova i istorijskih slika. U Poljskoj se tako diskutuje o promeni kulturnog koda uopšte, što znači o tome, da li, takoreći, možemo da napustimo jednosmerni put razumevanja istorije i da nanovo definišemo sami sebe. To bi bio poljski slučaj posle 1989. godine. Pritom, određenu ulogu igraju pitanja, na primer, u kojoj meri je opravdano i zaboravljanje, kao način da se ponovo postane normalan.

Kao što su poljski ustanci protiv sila koje su delile Poljsku, protiv Pruske, Rusije i Austrije, u 19. veku, baš kao i borbe poljskih legija u Prvom svetskom ratu za državni preporod Poljske, bili jedan od osnovnih mitova za generacije u prvoj polovini veka, tako je Drugi svetski rat to postao u drugoj polovini veka. Nemački (i sovjetski) napad 1939. godine, pasivnost Zapada, ponovna podela zemlje između Nemačke i Sovjetskog Saveza, drakonska okupaciona politika, koja se pretvorila u uništavanje sa predumišljajem poljske inteligencije, organizovani otpor koji je uspeo da stvori kompletnu državu u podzemlju, učešće poljskih jedinica na svim frontovima antihitlerovske koalicije od Narvika do Tobruka i od

Atlantske bitke do Istočnog fronta, uz to još i tragično-herojski Varšavski ustanak, koji je 1944. godine propao nakon požrtvovane i usamljene borbe, (iako su Sovjeti već stajali na drugoj obali Visle) – sve to je za Poljsku u drugoj polovini veka rezultiralo osnovnim mitom jedne nacije, koja je zaista bila ugrožena, a ipak ostala nepokorena, koja uprkos svim nepodobnostima u Evropi uspjela da istera svoje i na kraju se 1989. godine uspešno otresla i komunizma.

Kao i kod svih osnovnih mitova je, doduše, i ovaj počivao na jednoj prilično selektivnoj istorijskoj slici. Samo su retkokad pojedine istorijske činjenice potpuno zatajene ili preskočene, kao, na primer, poljska kolaboracija sa okupatorima. Obično su samo preinačene ili frizirane tako da ne ometaju osećanje sopstvene vrednosti ili samosažaljenje.

A time dolazim do svoje druge tačke. Nedavno sam bio na jednom simpozijumu nemačkih i poljskih studenata u Krakovu. Na programu je, naravno, bila i poseta negdašnjoj jevrejskoj četvrti Kazimierc, koju u međuvremenu svi poznaju iz *Šindlerove liste*, i 60 kilometara udaljenog Aušvica. Na svim izletima su Nemci i Poljaci učestvovali zajedno. Poljaci, doduše, nisu hteli da imaju udela u večernjem procenjivanju izleta i debatama o aušvickom sindromu. Dok smo se mi još pitali za razloge, jedan od poljskih studenata rekao je sasvim jasno, a time je verovatno pogodio i slabu tačku ostalih Poljaka: „Nekako mi je dosta toga da u razgovorima sa Nemcima uvek nanovo dokazujem da nisam kamila. Pre nekoliko godina su nemački skinhedsi u Zgorcelec – istočnom delu grada – izjavili da je tamo sve nemačko. Još 1989. godine su sovjetski oficiri vikali da je Poljska sveta ruska zemlja, jer je u Poljskoj sahranjeno 600.000 sovjetskih vojnika. Da su neki od njih 1939. godine zajedno sa Hitlerom umarširali u Poljsku, to nisu rekli. A sada čujem od američkih Jevreja da je Aušvic isključivo jevrejsko groblje i da tamo ne smeju da se postave krstovi. Tu se ja pitam: gde je moja Poljska, gde ja mogu da se identifikujem sa svojom istorijom? Ja više ne želim da odgovaram i da me uvek nanovo ispituju o poljskom antisemitizmu, ja nisam nikakav antibiotik za nemačku gušobolju.“

Mi docenti smo, naravno, otišli na diskusiju, a ona je opet bila mala nemačka Valpurgijska noć, pravo pravcato samoizjedanje Nemaca o tome, kakvo je držanje primereno, a kakvo neprimereno u suočavanju sa užasnom nemačkom krivicom. Jedna muzička

grupa htela je da svira klecmer-muziku da bi se taj dan „završio umetnički“. (Klecmer-muzika je stari, svetovni, najčešće instrumentalni, ukoliko se peva na jidiš jeziku ispevani, deo folkloru Jevreja na istoku Evrope. – Prim. prev.). Odmah posle toga neki Nemci su protestovali da je nečuveno posle jednog takvog dana svirati veselu jevrejsku muziku, to bi izgledalo kao želja da se bagatelizuje patnja žrtava od pre 60 godina. Na kraju se nije sviralo. Naprotiv, počelo je „razrađivanje istorije“, pomalo skolastička debata o „singularnim“ i „normalnim“ žrtvama, (Jevreji ubijani u Aušvicu su prema tome bili „singularni“, a u Aušvicu ubijeni Poljaci „normalni“, jer su hapšeni zbog svog otpora i zbog toga poslani u koncentracioni logor.). Ja sam svog nemačkog kolegu pitao šta se tu zapravo iza kulisa događa, a on mi je smesta odgovorio: „Debata između Valzera i Bubisa, zar ne shvataš?“ (Ignac Bubis – *Ignatz Bubis* – 1927-1999 – nemački trgovac i političar jevrejskog porekla, dugogodišnji predsednik Centralnog saveta Jevreja u Nemačkoj; Martin Valzer – *Martin Walser* – rođen 1927. – nemački književnik. Valzer je u govoru, kojim se zahvalio što mu je dodeljena nagrada za mir nemačkih knjižara 1998. godine, izjavio da se u Nemačkoj ritualizuje i instrumentalizuje holokaust, što po njegovom mišljenju deluje kontraproduktivno, a to je izazvalo oštru reakciju Bubisa po čijem mišljenju Valzer truje duh u Nemačkoj. – Prim. prev.)

Nemački studenti su se žalili da bi više voleli da su ih u Aušvicu ostavili nasamo sa njihovim osećanjima i emocijama i da su se nekako osećali ometenim zbog poljskog vodiča za strance. Oni su se ljutili što su Aušvic „polonizirali“. Naravno da su nemački studenti smatrali da je papin krst izvan logorskih zidova nešto nemoguće. Oni su hteli da se identifikuju sa jevrejskim žrtvama, a istovremeno to, naravno, nisu mogli, jer to je bio nemački logor smrti, Nemci su ga projektovani, podigli i čuvali. Posle naglašenog pokušaja približavanja jevrejskim žrtvama i distanciranja od svih ostalih, na kraju su se svi našli oko uobičajenog, dobronamernog, molevićog pitanja: šta mi možemo da učinimo da se tako nešto ne bi ponovilo?

Valja razmisliti o tome zašto su Nemci tako malo znali o poljskom iskustvu u Drugom svetskom ratu i nisu baš zaista mogli da to ugrade u svoju sopstvenu predstavu o hijerarhiji žrtava – ako je tako nešto uopšte moguće. Tek su u Aušvicu saznali da je osnovni logor 1940. godine takoreći sagrađen kao logor u koji je poljski viši

sloj – ne bezuslovno samo borci pokreta otpora, nego takođe i učitelji, činovnici – bio ne samo interniran, nego prepušten uništenju, (i to na osnovu dogovora između NKVD i gestapoa istovremeno sa streljanjem zarobljenih poljskih oficira u Katinu.) To „obezglavlivanje“ poljske nacije izvršeno od nemačkih (i sovjetskih) okupatora nije bilo prisutno u svesti nemačkih studenata. A to je već posledica prilično selektivnog rada na sećanju, koje se – da se to kaže zaoštreno – može naći i u diskusiji o spomeniku u Berlinu: da li da se samo jedna grupa žrtava izdvoji iz infernalne statistike i da se spomen posveti isključivo samo njoj ili da se – u znaku političke korektnosti – svakoj podigne poseban spomenik, (već prema njihovom značaju veličine fudbalskog ili samo teniskog igrališta ili stola za stoni tenis...)?

Ali ostavimo ironiju po strani. Ne baš svaki užas, koji se dogodio, može da pripada kulturi sećanja studenata. Vidljivo je kako se akcenti pomeraju od generacije do generacije. Nastavnici tih studenata zapamtili su drugačiji memorijalni centar Aušvic. Neki od njih su tamo bili 70-tih godina, na primer, u okviru akcije znaka pokajanja. Tada je Aušvic važio kao memorijalni centar jednog logora smrti, u kome su prvi put u istoriji milioni ljudi ubijani na industrijski način. Nacionalna ili konfesionalna pripadnost žrtava bila je drugorazredna. Što ne znači da u toku svetske javnosti već i tada nije postojala „trka žrtava“ radi privlačenja pažnje na sebe. „*Body count*“ žrtava nije potpadao samo pod sopstveno pridavanje na značaju preživelih, nego takođe i državnih nacija. U Poljskoj, na primer, većina žrtava je „nacionalizirana“ na taj način, što su poljski Jevreji prosto stavljeni na listu Poljaka, što je na osnovu kategorije državljanstva moglo da bude tačno, pa ipak je bio falsifikat. Jedan od „etiketa“ antisemitske kampanje, koju su podjarili fašistoidni nacionalkomunisti pod ministrom unutrašnjih poslova Mjecislavom Močarom (*Mieczysław Moczar*) 1968. godine u Poljskoj, bilo je preciziranje broja hrišćanskih poljskih žrtava i broja poljskih Jevreja u velikoj enciklopediji, što je bilo u protivrečnosti sa zvaničnim stavom o Poljskoj kao naciji sa najviše žrtava tokom nacionalsocijalističke okupacije, jer se to nesvesno svodilo na singularnost holokausta, dok ju je zvanična poljska državna ideologija tada zamagljivala.

Svakom poljskom, ali ne baš samo poljskom posetiocu Birkenaua 60-tih i 70-tih godina, bila je jasna logistika za uništavanje. Ta rampa je vodila neposredno u gasne komore i krematorije.

Ali, iako je pretežna većina Jevreja ugušenih plinom dolazila iz svih okupiranih država Evrope, to nije shvaćeno kao memorijal singularnosti holokausta, nego kao mesto spomena fundamentalnog osnovnog iskustva Drugog svetskog rata, egzistencijalnog iskustva da ideološki zaslepljeni čovek masovno ubistvo ljudi može da pripremi i izvede hladno i tehnokratski.

Za poljskog posetioca Aušvica je identifikacija sa žrtvama bila sama po sebi razumljiva. Ja se sećam kako sam ja 1958. godine, dakle sa oko 13 godina, doživeo posetu Majdaneku. Svaki poljski učenik je tada bio dobro pripremljen zahvaljujući školskoj lektiri u kojoj žrtve nisu po svaku cenu „polonizirane“. Na čelu pripovedaka o Aušvicu Zofije Nakovske stajao je moto: „Ljudi su ljudima priredili ovu sudbinu“; mi smo poznavali i pripovetke Tadeuša Borovskog, lapidarno-brutalno prikazivanje gubljenja dostojanstva zbog iskustva u logoru sve do bestijalizacije pojedinih zatvorenika. To je za nas kao učenike bila radikalizacija egzistencijalizma. To više nije bila mirna floskula Žana Pola Sartra „pakao su oni drugi“, nego „može biti da sam pakao ja lično“ čak i onda ako sam žrtva, a to nije važilo za jednu naciju ili etničku grupu.

Taj način viđenja uglavnom je blokiran u Poljskoj 1968. godine „nacionalizacijom“ žrtava. Zanimljivo je da u Nemačkoj Demokratskoj Republici od samog početka nije bio dozvoljen. Tako je tamo 50-tih i 60-tih godina postojala žestoka interna rasprava o tome da li da se Borovski, (koji je već bio štampan u Saveznoj Republici Nemačkoj) objavi u NDR ili ne. Savez žrtava nacionalsocijalizma je na kraju sprečio ediciju pripovedaka Borovskog o Aušvicu. U NDR je važila samo optimistička verzija solidarnosti među zatvorenicima, kako je to prikazao Bruno Apic u svom romanu *Go među vukovima*: koncentracioni logor Buhenvald kao strašno mesto gde se zahvaljujući solidarnosti antifašista spovodi humanost i spasave se jedno dete. To je bilo upravo suprotno Borovskom, koji je rekao: pogledajte ovamo, zatvorenici nisu anđeli, ostaje otvoreno da li će neko kao kapo postati saučesnik ubica ili će se – kao Maksimilijan Kolbe – žrtvovati za drugoga i otići u bunker, ne postoje nikakva pravila igre.

Posle 1968. godine, mladoj generaciji u Poljskoj postepeno je postalo jasno da se sa državno propisanom „kulturom sećanja“ tera šega, jer se je jednostrano „nacionalizovali“, a time su se cenzurisala i razgraničavala specifična jevrejska iskustva. Sredinom 70-tih godina je zbog toga započelo „ukidanje laži“ poljsko-je-

vrejskog iskustvenog sveta. Prodor je prouzrokovala tanka knjiga Hane Kral *Preduprediti gospoda Boga*, razgovor sa Marekom Edelmanom, poslednjim vođom ustanka u varšavskom getu, koji je ostao živ. Edelman ništa nije ulepšavao, distancirao se čak i od sopstvenog, herojizirajućeg izveštaja iz 1946. godine i upravo time je knjiga tako snažno delovala na mladu poljsku inteligenciju da je počela da kritički razmišlja o poljskim istorijskim mitovima i da revidira zvaničnu istorijsku sliku. 1980. godine – zajedno sa Solidanošću – ta „revizionistička“ tendencija je nadvladala u velikom delu poljske inteligencije.

Još nekoliko reči o osnovnim pitanjima istorijske zbrke. Edmund Dmitrov je ovde već nagovestio da je to bio deo zvanične politike komunista posle 1945. godine. Oni su proizvoljno prekrajali poljsku istoriju tako da se slaže sa zvaničnom ideologijom. Sad se, međutim, a to je važno, iskustvo Drugog svetskog rata glatko uklapalo u 200-godišnju tradiciju poljske istorijske patnje, podele i ustanke, germanizaciju, rusifikaciju i izdaju Zapada. Počevši od Napoleona, koji iz obzira prema caru nije restituisao kraljevinu Poljsku, nego nekakvo „vojvodstvo Varšava“, sve do pasivnosti Francuske i Engleske septembra 1939. godine, ili ugovorima u Teheranu i Jalti, u poljskoj svesti ti događaji jedva da su se razdvajali.

Tekuća poljska istorijska slika bila je koherentna i poticala je od romantičara 19. veka: Poljska kao žrtva, kao Hrist među narodima, koji svojim patnjama može da spase ako ne smesta i čitav svet, a ono u najmanju ruku Evropu. Doprinos „Solidarnosti“ uklanjanju komunizma potom je samo potvrdilo tu sliku o sebi. 70-tih godina je to izdizanje sopstvene patnje dobila konkurenta. Izdvajanjem holokausta sa svojom jedinstvenošću, koja je kao takva sve jače odmicala prema prvom mestu pažnje svetske javnosti, a sa njenim prikazivanjem takođe i kolaboracija u okupiranim zemljama, poljsko razumevanje sebe samih dobilo je konkurenta i istovremeno počelo da se ljulja.

Za mnoge Poljake su jevrejski izveštaji o svojim doživljajima bili uvredljivo iznenađenje. Oni u njima jedva da su videli svoje sopstveno iskustvo jednog naroda potisnutog na rub ponora, nego uglavnom prikazivanje poljskog antisemitizama. Potisnuti u defanzivu, sakrili su se iza brojke od 100.000 Jevreja, koje su spasli Poljaci i uporedivog broja Poljaka, koji su streljani na licu mesta, jer su sakrivali Jevreje, i optuživali su jevrejske autore zbog „antipolonizma“. Tek 2000. godine se u Poljskoj promenio diskurs

o realnom načinu postupanja Poljaka prema Jevrejima izazvan žestokim debatama o tome, da li je pogrom u mestu Jedvabne, gde su Poljaci 1941. godine – da li napujdani, ili samo ćutke trepljeni od Nemaca – kao „osvetu“ za navodnu kolaboraciju Jevreja sa Sovjetima u toku godina 1939. – 1941. ubili svoje jevrejske susede.

U toku 70-tih godina, još se sa negodovanjem pokušavalo da se odbiju „zlonamerni“ falsifikati američke serije *Holokaust* na taj način što se dokazalo da poljski policajci, drugačije od letonskih, litvanskih i ukrajinskih, nisu učestvovali u masovnim streljanjima i da je poljska kolaboracija – denuncijanti – bila samo individualna sporedna pojava. Poljska je, eto, bila „zemlja bez Kvislinga“. U toku 80-tih godina to prikazivanje sebe raspršilo se zbog jedne književne debate, koju je pokrenuo jedan profesor književnosti. Već se tada stavljala na sramni stub ravnodušnost „dobrih Poljaka“ prema planskom uništavanju poljskih Jevreja od Nemaca i njihovih pomagača. A sa debatom o Jedvabne se brižljivo analizirala i konkretna sukrivica na jednom pogromu, diskutovala mesecima i na kraju je predsednik države na godišnjicu pogroma objavio priznanje krivice.

To je bilo moguće, jer je Poljska sa zaokretom 1989. godine zaista doživela nešto kao „promenu političkog kulturnog koda“. Ne više u opresiji, nego suvereno i na putu „evropeiziranja samih sebe“, Poljaci sve manje moraju da se pridržavaju zastarelih, nacionalnih mitova, što ne znači da ih gubitnici procesa modernizacije poslednje decenije uvek nanovo ne recidiviraju. Postavši nesigurni i zbunjeni, ne malo njih podleže iskušenju da podršku potraži upravo u nacionalnoj mitologiji. Ali istorija se često pokazuje kao klimava ograda.

Time dolazim do treće tačke: stabilna kultura prošlosti može da se osloni samo na „dijaloško sećanje“.

Sećanje je pre svega nešto egoistično; čovek se seća svojih sopstvenih doživljaja, doživljaja svoje rodbine, ali i sopstvenih i kolektivnih iskustava. Pri spomenu žrtava i užasa Drugog svetskog rata uvek provejava i nešto što isključuje. Ja negujem sećanje na *svoje* mrtve, na *svoje* patnje i optužujem krivce i njihove pomoćnike.

I opet jedan primer: antinemački afekat je posle 1945. godine bio duboko usađen u poljsku samosvest. Edmund Dmitrov piše u svojoj knjizi da je, ja mislim novembra 1944. godine, posle javnog pogubljenja esesovskih stražara Majdaneka, jedan komunistički publicista svoju reportažu zaključio rečima: „Mi smo danas posle

podne pomalo postali varvari.“ S druge strane su i katolički mediji tada javno propovedali pravo na mržnju i pravo na osvetu.

Tek dvadeset godina kasnije su poljski biskupi uspeli da se odluče i izgovore čuvenu rečenicu: „Mi opraštamo i molimo za oproštaj.“ Ta rečenica nije izazvala samo žestoku debatu u Poljskoj – mnogi Poljaci su negodovali zbog nje – nego vremenom pokrenula i nemačko-poljski dijalog o zajedničkoj prošlosti – kako u ratu, tako i u miru. Taj dijalog je u međuvremenu razvio svoje sopstvene oblike i u najmanju ruku Poljacima na nekada nemačkim istočnim područjima – a to je ipak trećina današnje poljske teritorije – podario novi identitet. U razgovoru nemačkih prognanika i poljskih „repatrijanata“ često se razvija osećanje zajedništva, koje bi bilo nezamislivo pre pola veka. Nemci i Poljaci tamo zajedno ponovo izgrađuju stare crkve, podižu zavičajne muzeje, osnivaju regionalna udruženja. A poljski stanovnici neretko pokušavaju da vrše istraživanja istorije svojih nemačkih „predaka“, tačnije rečeno, prethodnika, koji su živeli u njihovim kućama i gradovima. To iskustvo se u međuvremenu prenosi takođe i na poljsko-ukrajinske i poljsko-litvanske odnose. I više od toga: Japanci i Kinezi studiraju iskustva nemačko-poljske komisije istoričara, baš kao nedavno i Turci i Grci.

Na kraju četvrta tačka, više neka vrsta razmišljanja i zaključka, nego konkretni model za kulturu sećanja, koja bi opstajala još 50 godina.

Osnovno pitanje je, kako se osloboditi zarobljenosti u nacionalnoj istorijskoj slici. Ali takođe i kako se osloboditi – kao u poljskom, (ali nipošto isključivo samo u poljskom) slučaju – od opsesije istoricizma, a da se ne prekine veza sa istorijom. Obično je ipak tako, da spomen na žrtve prošlosti znači i aktuelnu funkcionalizaciju. Uzvišavanje žrtava jedne nacionalne borbe za slobodu treba da položi kamen temeljac za borbeni patriotizam u budućnosti, ukoliko bi nacija ponovo bila ugrožena. Podizanje spomenika holokausta s jedne strane – kao što je to Peter Novik prikazao u svojoj izvrsnoj knjizi – osnovalo je novu „svetovnu religiju“, s druge strane, pomoću toga hoće da se upozorava na povratak sličnih užasa.

Ako bismo stvarno dospeli na „kraj istorije“, kao što je to 1989. godine hteo da vidi Francis Fukujama, trebalo je samo da kao stari Egipćani gradimo piramide da bi sećanja urezana u granit zaštitili od zaborava. Mi se, međutim, nalazimo usred istorije, a to je uvek

trka između sećanja sebe samih i zaborava. A potrebno je oboje, što upravo ovde i zbog datog povoda možda i ne sme da se kaže.

Svi mi u Evropi smo manje ili više neurotici istorije. A za neuroze ne postoje jedinstvene, propisane terapije. Postoje opsesivne neuroze kod kojih isključivo prerezivanje sećanja može da donese olakšanje, a ima i takvih, kod kojih nije samo zamislivo, nego čak i potrebno da se takoreći na silu prizove sećanje da bi se iz sopstvenih priviđenja i mora moglo vratiti u realnost.

Ako je stvarno moguća promena kulturalnog koda, t.j. takođe i istorijske svesti, onda je to uvek u procesu učenja, učenja iz istorije, i zbog toga je potrebno da postoje memorijalni centri kao ovaj ovde u Buhensvaldu ili onaj u Aušvicu sa različitim spomenicima. Samo što se uvek postavlja pitanje, da li je svrha sama po sebi stalno buđenje sećanje, ili je to podređeno višem cilju, na primer, da se i kroz 50 godina pomogne u učvršćivanju raspoloženja za humano zajedništvo i to u svetu, koji će uvek nanovo biti podložan krizama, mržnji i užasima.